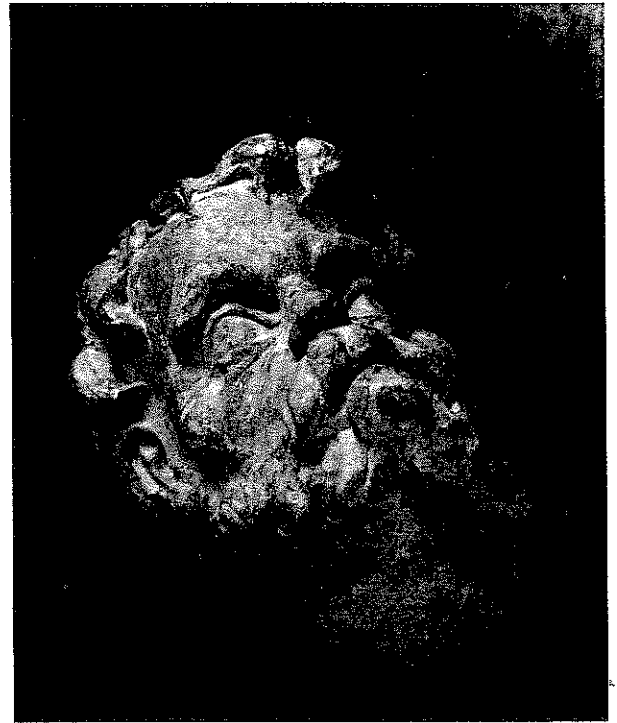

Klaarkamp bij Rinsumageest: de ruimtelijke ontwikkeling van terp en klooster

De terp van het voormalige klooster Klaarkamp ligt, grotendeels afgegraven maar qua structuur nog goed herkenbaar, even ten noordwesten van Rinsumageest in de gemeente Dantumadeel. Hij is sinds het begin van de ruilverkaveling in de jaren zeventig eigendom van Staatsbosbeheer, dat het kloosterterrein in de eerste plaats als een onderdeel van een natuurgebied beschouwt. Nu de gemeente Dantumadeel zich aan het bezinnen is op de ruimtelijke en culturele bestemming van het gebied rondom Klaarkamp, kan het geen kwaad eens kort aandacht te besteden aan de historisch-geografische ontwikkeling van het kloosterterrein. Dat lijkt des te meer de moeite waard omdat Klaarkamp tot de belangrijkste middeleeuwse kloosters van Noordwest-Europa behoorde. Officieel opgenomen in de Orde van Cîteaux in 1165, was het zelfs de oudste cisterciënzer abdij in Nederland en moederhuis van tal van andere stichtingen, met name in de Friese landen. Ze kwam aan haar einde in 1580 toen het gewest de katholieke eredienst verbood en alle kloosters ophief.

Anders dan vaak wordt gedacht hoorden er niet alleen monniken maar ook nonnen tot de Klaarkampster gemeenschap, mogelijk zelfs vanaf het begin. Die nonnen verbleven eerst in eigen gebouwen op een paar honderd meter ten noorden van de abdij, te Bernardahuis (Bannerhuis) onder Lichtaard. In feite vormden ze daar de oudste cisterciënzer vrouwengemeenschap van Nederland. Zij werden dan vóór 1215 in twee aparte nieuwe stichtingen ondergebracht: te Sion (bij Niawier) en Nazareth of Gennaard (onder Hallum). Daar leidden ze op grote afstand van Klaarkamp wel hun eigen leven, per convent onder leiding van een priorin, zonder echter de band met Klaarkamp te verliezen. De abt van Klaarkamp was en bleef hun vader, een monnik van de abdij trad per convent op als biechtvader, en Klaarkamper lekenbroeders voerden tot

ver in de vijftiende eeuw het beheer over de goederen. Zo bezien staat Klaarkamp voor een heel geestelijk imperium, dat in ieder geval twee afhankelijke nonnenpriorijen en een goed renderend grondbezit van meer dan 4.000 ha omvatte. Zijn nederzettingen en goederen waren aan het eind van de Middeleeuwen verspreid over heel Noordelijk Oostergo, van Leeuwarden tot aan Schiermonnikoog. Dat betekent dat het klooster belangrijke centrumfuncties bezat. In dit opstel wordt nagegaan of die functies ook terug te lezen zijn in de structuur en de vorm van de kloosterterp en zijn naaste omgeving. Er is overigens weinig literatuur die daarvoor geraadpleegd kan worden. Een degelijke monografie over de geschiedenis van het klooster Klaarkamp ontbreekt, hoewel er ondanks de slechte archiefoverlevering genoeg tekstmateriaal beschikbaar lijkt voor het schrijven

Twee stukjes zestiende-eeuws beeldhouwwerk die bij de opgraving van 1939-1941 tevoorschijn zijn gekomen, mogelijk van een voorstelling van de Aanbidding. (ill. Fries Museum).

ervan. We moeten het doen met een paar belangwekkende artikelen, wat oorkonden, een serie topografische en bodemkaarten en diverse informatielagen uit het onlangs beschikbaar gekomen Historisch Geografisch Informatie Systeem (Hisgis) van de Fryske Akademy. Hopelijk is het tezamen genoeg om nieuwe en oude inzichten, althans in grote lijnen, op een verantwoorde wijze te combineren.

Landschap en nederzittingsontwikkeling vóór komst van het klooster

Zo op het eerste gezicht is het landschap waarin het klooster Klaarkamp gesticht werd makkelijk te interpreteren. Wie tegenwoordig Rinsumageest via de weg Oudkerk-Dokkum vanuit het westen nadert, ervaart een grote groene maar boomloze ruimte. Die ruimte wordt in het zuiden begrensd door de oplopende rand van het zand- en veenlandschap van de Wouden, terwijl ze in het noorden geleidelijk overgaat in de hoger liggende kwelderrug met de grote oude terpdorpen van de reeks Leeuwarden, Stiens, Hallum, Ferwerd, Holwerd en Ternaard. Bodemkundig gezien hebben we hier te maken met een omvangrijk knipkleigebied dat behoorde tot een langgerekt kwelderbekken; een bekken dat zich in Oostergo, van het zuidwesten uit gerekend, uitstrekt van het Sneekermeer, oostelijk langs Wirdum en Leeuwarden, om daarna als een halve maan om te buigen tot voorbij Dokkum.

Daar versmalt het zich om evenwel toch door te lopen tot Kollum. In het westen en zuiden grenst deze zone niet meteen aan de zandgrond maar aan een brede klei-op-veenlaag die hier en daar ver tussen de zandhoogten doordringt. In het gebied ten noorden van Rinsumageest ontbreekt zij echter. Daar grenst de knipklei direct aan de zoom van het boven NAP uitstekende keileemlandschap van de Dokkumer Wouden, waarvan de hoogte van Rinsumageest de meest westelijke uitloper vormt. In de Romeinse tijd lag dit knipkleigebied nog niet zo laag. Door inklinking van de onderliggende veenlaag, door zoutwinning en door het steeds hoger opslibben van de kust is het in de loop van de tijd gaan zakken en dieper komen te liggen. Dat had de nodige gevolgen voor de waterafvoer, die ten noorden van Rinsumageest, ruwweg tussen Wanswerd in het westen en Dokkum in het oosten oorspronkelijk beheerst werd door het stroomsysteem van de Peasens. Voorbij Wanswerd moet er een waterscheiding geweest zijn, want van daaraf stroomde het regenwater af naar het zuiden, via de Ee die bij Leeuwarden in de Middellzee uitkwam. De Peasens herkennen we nu nog makkelijk aan zijn meanderende loop, tussen het gelijknamig dorpje en de stad Dokkum. Ten westen daarvan sluit hij aan op het begin (of einde) van wat we nu gemakshalve de Dokkumer Ee noemen, die op het eerste gezicht een verlengstuk van het uit het oosten komende Dokkumer Diep lijkt te zijn. Op de

bodemkaart zijn de oude bochten van dit stukje Ee goed waar te nemen tot even ten zuiden van Raerd. Vandaar tot aan Klaarkamp blijkt de loop lastig te reconstrueren, maar even ten noorden van het oude kloosterterrein, over de huidige loop van de Dokkumer Ee, is het stroompje weer te volgen langs Janum tot haast bij Wanswerd. Het staat bekend onder de naam van Noorder Ee. Zowel deze Noorder Ee als de benedenloop van de Peasens blijken in de late Middeleeuwen aan te sluiten op het Dokkumer Diep. Er is discussie geweest over de vraag wanneer de doorbraak naar dat Diep gerealiseerd is: reeds in de vroege of de volle Middeleeuwen; en als dat laatste het geval zou zijn, welke rol het klooster daarbij gespeeld heeft. Zeker is wel dat Klaarkamps betekenis als grootgrondbezitter, landontginner en landverbeteraar samenhangt met zijn greep op de waterbeheersing. Sinds uit de bezitsreconstructie is gebleken dat het klooster zijn goederenverwerving in de twaalfde en dertiende eeuw grotendeels geconcentreerd heeft op de oevers en landen aan weerszijde van de Peasens, vanaf het gebied in de directe omgeving van het klooster tot aan Nes en zelfs Peasens toe, ligt het voor de hand de monniken een actieve rol toe te dichten in het verbinden van het Dokkumer Diep met het stroomstelsel van Peasens en Noorder Ee. Wat de nederzettingsoptwikkeling van het kwelderbekken betreft wijzen de archeologische vondsten op een betrekkelijk continue bewoning vanaf de zesde, zevende eeuw. De namen geven daarvoor een extra indicatie. Janum, Reitsum, Genum etc. behoren tot het zogenoemde 'heem'-namen-type dat in de zevende en achtste eeuw productief was. De 'werd'-namen van bijvoorbeeld Lichtaard en Raerd dateren zeker ook al uit die tijd. De oude naam van de Klaarkampster terp is niet bewaard gebleven, maar dat de terp al een verleden van enige eeuwen had vóór 1165 mag duidelijk zijn uit vondsten die er bij de opgravingen van 1939-1941 uit de bodem kwamen. Het kan daarom niet anders dan dat de Klaarkampster terp binnen het knipkleigebied een relatief rijke nederzetting heeft gekend. De bodemkaart suggereert dat we hier met een stroomrug te maken hebben, die is ontstaan door omkering van het reliëf als gevolg van inklinking van de onderliggende veengrond aan weerszijden van de waterloop. Deze bevinding wordt niet alleen bevestigd door de hoogtelijnen maar ook door de kaart waarop de opbrengst per hectare in 1832 is aangegeven. Het kloosterterrein met de naaste omgeving zowel in het westen, richting Janum, als naar het oosten, richting Sibrandahuis, behoorde in die tijd tot de best renderende percelen. Met andere woorden: precies de miniregio Klaarkamp, langs de bovenstroom Noorder Ee - Peasens, kiepte er qua vruchtbaarheid gunstig uit in het kwelderbekken. Die vaststelling roept meteen de vraag op tussen

de verhouding van de pre-Klaarkampster nederzetting tot de op de zandgrond gelegen nederzettingkern van Rinsumageest. In de literatuur doet al lang de hypothese de ronde dat Rinsumageest een secundaire nederzetting zou zijn van de pre-Klaarkampster terp. In de 10de-eeuwse bezitsregisters van de abdij Fulda, die gesticht was door Bonifatius, is onder meer sprake van goed te *Ringesheim*. Herre Halbertsma heeft verondersteld dat deze heemnaam niet op Rinsumageest betrokken moet worden maar op de latere kloosterterp, ervan uitgaand dat bewoning op de zandgronden heel vaak secundair is aan die op de klei. Voor het oostelijk gedeelte van de Dokkumer Wouden kennen we inderdaad zo'n opschuivende bewoning, bijvoorbeeld van Waltheim, vlak onder Dokkum, naar Wouterswoude ver in het zuiden. Maar voor Rinsumageest gaat deze constructie niet op. Een belangrijk argument is dat er bij Rinsumageest geen sprake is van opstreckende kavellijnen: rondom de 'buorren' vindt men een onregelmatige blokverkaveling. Ten tweede laat de reconstructie van het kerkengoed zien dat dit zich in Rinsumageest beperkt tot een duidelijk en verder ook omvangrijk blok ten noorden van de kerk, precies langs de zoom van de zandgrond. Dat kerkengoed heeft dus geen opstreckende vorm en raakt nergens de klei. Belangrijker is evenwel dat we wat de kerk van Rinsumageest betreft te doen hebben met een relatief oud, en blijkens haar crypte - de enige in Westerlauwers Friesland! - bijzonder belangrijk cultuscentrum. Daarop wijst ook de wijding aan Sint-Alexander, een heilige die al in de vroege elfde eeuw populair was. Rinsumageest, dat als parochie nog in de late Middeleeuwen een betrekkelijk grote omvang had, was de moederkerk van onder meer Janum, Sibrandahuis, Roodhuis, Veenwouden en vermoedelijk ook Birdaard. Als zodanig kan ze op één lijn geplaatst worden met andere oude kerken die vanouds een hele streek bedienden, zoals die van Holwerd, Ferwerd en Stiens. Voeg daaraan toe dat het in het midden van de twaalfde eeuw de zetel was van een grafelijke schout (van *Rinsegum*) en het vroege belang van dit (machts)centrum is er vooreerst wel mee aangegeven. Zo had Rinsumageest in de elfde en twaalfde eeuw een totaal andere verschijningsvorm dan de overige, door ontginning ontstane, zanddorpen in de buurt. Binnen de parochie Rinsumageest, die zich voor de afsplitsing van de dochterkerken Janum en Sibrandahuis uitstreckte tot de loop van de Noorder Ee, zal de terp van Klaarkamp met het omringende terrein dan een relatief rijke buurtnederzetting hebben gevormd.

De stichting van het klooster

Uit het voorgaande valt af te leiden dat het klooster Klaarkamp niet, zoals de cisterciënzer traditie het graag voor haar godshuizen voorstelt, een vestiging in de woestijn, in onontgonnen gebied is

geweest. De bronnen laten ons echter grotendeels in de steek als we willen achterhalen hoe de stichting uiteindelijk gerealiseerd werd en op welke wijze de cisterciënzers erbij betrokken zijn geraakt. Zoveel lijkt zeker dat het een langdurig en moeizaam proces is geweest, waaraan medewerking moet zijn verleend door een of meer regionale grootgrondbezitters. Zoals al gemeld staat 1165 te boek als stichtingsjaar. Volgens de officiële ordechronologie kreeg Klaarkamp in september van dat jaar de status van abdij. Dat betekent echter niet dat er voordien geen kloosterlingen actief zijn geweest op de terp. Ten minste twee jaar tevoren en vermoedelijk nog al veel eerder hadden zich al 'grijze monniken' in Klaarkamp gevestigd. We weten dat uit de levensbeschrijving van Frederik van Hallum die in 1163 Klaarkamps grote concurrent, het premonstratenzer klooster Mariëngaarde bij Hallum, stichtte en er nadien ook leiding aan gaf. Een van de mededelingen daarin zegt dat Frederik, toen hij nog pastoor van Hallum was, sommige van zijn parochianen de raad had gegeven in het klooster van de grijze monniken in te treden; maar omdat die monniken Frederiks hulp versmaadden en bovendien alleen vermogende mensen opnamen, zou Frederik op zijn advies teruggekomen zijn en besloten hebben zelf een klooster te stichten waarin de armen wel welkom zouden zijn. Ook al draagt dit bericht een tendentieuze karakter - het prijst de toekomstige abdij Mariëngaarde immers aan boven het niet genoemde maar wel bedoelde Klaarkamp - lijkt me het erin gepresenteerde gegeven dat er al enige tijd een cisterciënzer gemeenschap bestond op het moment dat in 1163 Mariëngaarde werd gesticht, wel serieus te nemen. Want het spreekt de overgeleverde datum van opname in de orde, 1165, niet echt tegen. Men bedenke hier dat het in 1163 opgerichte Mariëngaarde pas in de loop van de jaren zeventig officieel tot de Orde van Prémontré werd toegelaten, toen het klooster over voldoende goederen beschikte en het een aparte behuizing voor zijn nonnen had opgericht te Bethlehem (Bartlehiem). Zowel de premonstratenzers als de cisterciënzers accepteerden in deze tijd namelijk geen dubbelkloosters meer; ze waren alleen bereid die op te nemen als de schapen ruimtelijk van de bokken gescheiden werden. Zo'n voorwaarde kan door de cisterciënzer orde gesteld zijn aan de opname van Klaarkamp in haar midden. In dat geval zou de stichting van het vrouwenklooster te Bernardahuis, waaraan ik in het begin van dit rapport refereerde, al in 1165 gerealiseerd geweest kunnen zijn. Wat dan het aspect van de bestaanszekerheid betreft, kan het ook even geduurd hebben eer de orde tevreden was met de basisdotatie van het nieuwe klooster. De nadrukkelijke eis van intredeschening, waarvan in de Abtenlevens van Mariëngaarde voor Klaarkamp sprake is, lijkt dat te ondersteunen.

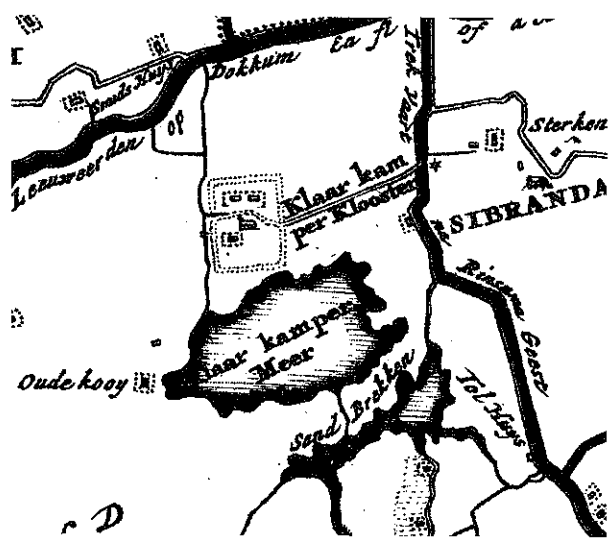
Anderzijds waren dergelijke verplichte donaties voor nieuwe kloosterlingen, hoewel verboden, toch volkomen normaal, ook in een tijd dat het de kloosters voor de wind ging. Dat betekent dat we over de eerste bezitsvorming van Klaarkamp eigenlijk alleen kunnen speculeren. De traditie in de Kroniek van Bloemkamp, Klaarkamps oudste dochterklooster, dat er een vermogende weduwe Clara te Rinsumageest aan de basis van de abdij zou hebben gestaan, moet naar het rijk der fabelen worden verwezen. De naam Clarus Campus [= mooi, schitterend veld] verwijst immers naar die van de aangenomen moederabdij Clairvaux in Frankrijk. Het enige dat we hier kunnen veronderstellen is dat de lokale en regionale machthebbers die toen in Rinsumageest zetelden en betrokken waren bij het bestuur van de Sint-Alexanderkerk, een bijdrage geleverd hebben in de totstandkoming van de abdij. In de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw treffen we in Rinsumageest een aantal adellijke states aan die min of meer met elkaar verbonden waren en die hun basis hadden in het later als Tjaardastate bekend staande kerngoed, even ten westen van de kerk. Eerdere bezitters van dat kerngoed moeten Klaarkamp wel ondersteund hebben. Het is in ieder geval opvallend dat de dertiende-eeuwse Klaarkampster abt Sidachus [Fr. = Syds] een naam droeg die we in later eeuwen vaak in de adellijke geslachten van Rinsumageest en omgeving vinden (Bottinga, Tjaarda e.a.).

De vestiging op de terp ten noorden van Rinsumageest

Het Klaarkampster kloosterterrein was in de Middeleeuwen een van de grootste, zo niet het grootste van Friesland. De beschikbare topografische kaarten laten zien dat het omstreeks 1580 uit twee delen heeft bestaan. Met name de kaart van Schotanus-Halma uit 1718 toont duidelijk een dubbel omzoomde rechthoek die op zich weer uit twee rechthoekige delen; een noordelijke en een zuidelijke rechthoek bestaat. Op de zuidelijke staat een kerk aangegeven en één boerderij; op de noordelijke twee boerderijen. Het is niet moeilijk om met behulp ook van het kadastrale minuutplan vast te stellen dat die twee delen zijn samengesteld uit: 1. de eigenlijke kloosterterp, aan de oostkant rond en aan de westkant hoekig, met daarop de kerk en het daaraan vastgebouwde kloostercomplex, omzoomd met een eigen gracht; en 2. ten noorden daarvan een rechthoekige structuur met daarop nog steeds twee boerderijen; deze structuur moet evenzeer door water omringd zijn geweest, want in het westen ervan zijn duidelijk sporen van een gracht waar te nemen. De huidige weg Dokkum-Birdaard loopt als het ware tussen deze deelterreinen door en scheidt ze van elkaar, met dien verstande dat hij in het westen licht naar het zuiden afbuigt en zodoende een schuin stukje

Fragment kaart Dantumadeel Eekhoff, 1847

Fragment kaart Dantumadeel Schotanus-Halma, 1718

van het eigenlijke kloosterterrein afsnijdt en noordelijk laat liggen. Tellen we de kadastrale gegevens betreffende de kavels bij elkaar op, dan komen we voor de noordelijke structuur, inclusief de erven van de twee boerderijen, uit op 6,4 ha. De zuidelijke blijkt dan 8,9 ha. In totaal brengt dat de omvang van het gehele complex op niet minder dan 15,3 ha oftewel bijna 40 pondemaat. Geen wonder dat het klooster in een Hollands spionage-rapport uit 1468, opgemaakt voor Karel de Stoute, omschreven kon worden als *meeste ende igrootste van alle cloisteren, wel begraven mit wyden graften*. Of er sprake is van een enkele, dubbele of zelfs driedubbele gracht valt uit dit bericht en ook uit latere niet op te maken. Een archeologische verkenning wijst echter uit dat er wel degelijk sprake is van een dubbele gracht. Het zuidelijk gedeelte vormde het eigenlijke kloosterterrein. Dat blijkt behalve uit de opgravingen, die in de jaren 1938-1941 werden verricht, onomstotelijk uit de omschrijving van de verhuur van dit terrein in 1606/1607. Dan krijgt een zekere Douwe Jansz namelijk in pacht: *viercant vant corpus, groot 14,5 pondemaat a 30 stuivers mijs deducerende 2 pond voor de keiselighe plaetzen*. Met dat 'vierkant' wordt bedoeld op het centrale deel binnen de grachten. 14,5 pondemaat is wel iets kleiner dan de bovengenoemde 8,9 ha, maar bij die eerstgenoemde oppervlakte zullen wel niet de stroken land inbegrepen zijn geweest waar we voor die tijd veronderstellen dat de grachten liepen. De uitdrukking 'steenkiezelige plaatszen' slaat natuurlijk op al het puin en de fundamentresten van de kerk en de voormalige kloostergebouwen. Binnen het zuidelijke gedeelte zal de terp, die op de top een hoogte had van 3,10 m en aan de zool 1,15 m mat, een glooiende ronde vorm hebben gehad. Eekhoff tekent hem op zijn kaart als een echte hoge bult

binnen alleen het oostelijke perceel; een bult die niet tot aan de oostelijke gracht reikte. Het is zeer de vraag of er ook in werkelijkheid sprake was van zo'n vorm. De gegevens over de langzame, vanuit het oosten gerealiseerde terpaafgraving sinds het midden van de negentiende eeuw doen veronderstellen dat de voet van de terp bij de gracht te zoeken is. Dat zou betekenen dat hij ovaal is geweest. Aan de westzijde valt die vorm niet uit de perceelsgrenzen af te lezen. Duidelijk is wel, gezien de hoogtekaart, dat op het rechthoekige perceel aan de westkant nog een deel van de terp aanwezig is. Nader archeologisch onderzoek kan uitmaken of hier nog gebouwen of andere sporen van de kloosterbebouwing teruggevonden kunnen worden. Het zuidelijk gedeelte, met de terp, kan dus wel als het oudste aangemerkt worden. De opgravingscampagnes uit de jaren 1938-1941 onder leiding van de bekende archeoloog Albert Egges van Giffen hebben hier het grondplan van het eigenlijke kloostercomplex te voorschijn gebracht. Ik laat het hier maar terzijde omdat er elders genoeg over gepubliceerd is. Belangrijk is de vraag wat aan de westzijde van de kerk-en-kloosterkavel kunnen verwachten, en wat de functie is geweest van de omgrachte noordelijke structuur. In de eerste plaats moeten we ergens aan de zoom van de gracht daar de Westervoort zoeken. In een oorkonde van 1408 is namelijk sprake van een overeenkomst over de verkoop van een stuk land die mondeling tussen twee partijen, onder wie een broeder van het klooster, gesloten zou zijn '... bij de zuidzijde op de dijk buiten de Westervoort'. Uit de benaming van de poort kan afgeleid worden dat er meer toegangen - en dus bruggen over de gracht - waren dan alleen deze. Maar in het algemeen ligt de voornaamste toegang bij kloosters

Klaarkamp en omgeving op de hoogtekaart uit het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN)

aan de westkant, omdat het zo min mogelijk te verstoren religieuze werk van de kloosterlingen aan de oostzijde, in het koor van de kerk, werd uitgevoerd. In het geval van Klaarkamp zal dat ook zo geweest zijn, getuige onder meer de naam *Poortfenne* voor juist het noordwestelijke singelperceel van dit complex. Hoe die dijk gelopen heeft - naar Rinsumageest in het zuiden en naar de Ee in het noorden? - valt slechts te raden. Hoe dan ook, bij de voornaamste poort kunnen we een poorthuis verwachten - waar brood en andere spijzen aan de armen uitgedeeld werden -, een bakkerij, een brouwerij en een aantal gastenverblijven zoals bijvoorbeeld een vrouwenhuis. Van dat vrouwenhuis in Klaarkamp is expliciet sprake in een provenierscontract uit 1550. Het is mogelijk dat op de westkant van het eigenlijke kloosterterrein ook enkele agrarische bedrijfsgebouwen hebben gestaan. Het ligt echter meer voor de hand dat die van het geestelijke kloosterbedrijf gescheiden en apart bijeengebracht waren op de afzonderlijk omgrachte noordelijke structuur. Het is immers opvallend dat meteen na de opheffing van het klooster het zogenoemde corpus-goed - dat is dat land dat nog door de monniken in eigen beheer werd gehouden - in drie, vier delen werd verdeeld, waarvan er twee gepacht werden door huurders die gebouwen betrokken aan de noordkant van het klooster. Anders gezegd, de twee boerderijen die er nu nog zijn en waarvan

er eentje het *Claerkampster klooster* heet, hebben een heel oude oorsprong. Als pachtboerderijen dateren ze van meteen na 1580 maar als zodanig lijken die voortgekomen te zijn uit de bedrijfsgebouwen die de monniken er al hadden opgetrokken. En dan kan men denken aan een groot koe- of langhuis, een bouwhuis, een melkkamer, een varkensschuur, een grote hooiberg en allerhande schuren. Waarbij we dan achter op de rest van het terrein een grote appel- of fruit Hof mogen veronderstellen. Het is in dit verband de moeite te waard erop te wijzen dat tweemaal in oorkonden uit het begin van de vijftiende eeuw sprake is van een Klaarkampster lekebroeder Sippa, *hoefmaester uppa Hoefland*. Normaal gesproken wordt met hofmeester de leider van een uithof, *grangia* of monnikhuis (een agrarisch exploitatiecentrum van zeer grote omvang) aangeduid. Klaarkamp had zeker meer dan tien van zulke uithoven, waaronder de hele grote monnikhuizen te Nes, Holwerd, Betterwird en Schiermonnikoog. Dat *Hofland* kon tot dusver nooit exact gelokaliseerd worden, maar omdat broer Sippa steeds genoemd wordt in verband met zaken dichtbij huis, lijkt het mogelijk dat daarmee het agrarisch en ook het ambachtelijk bedrijf bij het klooster zelf is bedoeld. Met andere woorden: Hofland zou de naam voor het noordelijke terrein met agrarische bestemming van Klaarkamp zelf kunnen zijn geweest. Dat terrein moet dan juist in

de eerste eeuwen van Klaarkamps bestaan van de activiteiten hebben gegonsd. Zoals bekend danken de cisterciënzer monniken hun economisch succes naast de inrichting van bovengenoemde uithoven vooral aan de inschakeling van grote aantallen conversen of lekenbroeders. Dat was in de tijd dat ze vrijwel alle landerijen nog zelf exploiteerden. Hoewel we voor Klaarkamp geen enkel betrouwbaar cijfer over de bevolking tot onze beschikking hebben, mogen we er wel van uitgaan dat ten minste tot 1300 het aantal conversen tweemaal zo groot was als dat van de koormonniken. De grote oppervlakte die voor de conversenruimten aan de westzijde van het kloostercomplex is aangetroffen biedt daarvoor een goede aanwijzing. In beginsel was een deel van deze lekenbroeders actief als ambachtsman op het kloosterterrein. Anderen werkten op de uithoven, tichelwerken en de kloosterbedrijven bij de onder Klaarkamp staande nonnenpriorijen. Weer anderen voeren op schepen richting Bremen en Hamburg, om daar koeienhuiden en kazen te ruilen voor broodgraan en bouwhout. Veel van de productie zal wel op het kloosterterrein verzameld zijn, voor eigen gebruik; wat overbleef kon altijd op markten elders worden afgezet. Die agrarische, ambachtelijke en logistieke bedrijvigheid zal, zo veronderstel ik, zich grotendeels op dit noordelijke terrein hebben afgespeeld. In later tijd, na ca. 1400 toen het aantal lekenbroeders snel daalde tot er niet meer dan een paar overbleven, en het grootste deel van de landerijen aan pachters werd verhuurd, zal die bedrijvigheid afgenomen zijn. Wat er dan bleef was een grote eigen kloosterboerderij (het corpus) dus die de geslonken gemeenschap van een dertig- veertigtal broeders van het nodige kon voorzien.

Het kloosterterrein na 1580

De politiek-godsdienstige gebeurtenissen van begin 1580 maakten een eind aan het bestaan van Klaarkamp. De Staten van Friesland verboden de uitoefening van de katholieke religie en namen op 21 maart het besluit om alle kloostergoederen te inventariseren en in beheer te nemen. Vooruitlopend daarop waren de Gedeputeerden echter al in februari met diverse gemeenschappen in onderhandeling getreden, zo ook met die van Klaarkamp. Het kleine aantal overgebleven monniken van dit klooster heeft zijn rechten op het bezit al vóór 27 februari 1580 in ruil voor de toekenning van een pensioen aan de Staten van Friesland overgedragen, want op die dag diende de eerder uitgetreden monnik Johannes Durewout bij de Staten een verzoek in om evenals de andere conventualen met een pensioen te worden begiftigd. Op last van de Staten werd vrij spoedig met de afbraak van de enorme kerk en het kloostercomplex begonnen. Zij verordonneerden op 6 juni dat alle bouwwerken van de kloosters die niet verhuurd waren, afgebroken moesten worden. Alles

mocht daarbij worden verkocht behalve de stenen, want die wilde men voor nuttige doelen van het Gewest zelf reserveren (dijkversteving bijvoorbeeld). De afbraak werd bespoedigd met het oog op het gevaar dat vijandelijke troepen het klooster als vesting zouden gebruiken. Het land was immers nog volop in oorlog. En juist het platteland vormde tot halverwege de jaren negentig een soort niemandsland waarin geregeld Spaanse troepen opdoken om het de Staatsen moeilijk te maken. Bij veel andere kloosters vervielen de complexen tot ruïnes waarvan de muren vrij lang overeind bleven staan, getuige de tekeningen die er in het begin van de achttiende eeuw van konden worden gemaakt. Maar van Klaarkamp rest ons geen enkele afbeelding, wat doet vermoeden dat al het opgaande werk er snel is neergehaald. Ik meldde al dat in 1606/1607 één pachter op het eigenlijke kloosterterrein gevestigd was. Hij zal het zogenoemde Heechhûs bewoond hebben, midden op de terp. Deze boerderij, die op de kadastrale kaart van 1832 nauwkeurig aangegeven is, was gebouwd op de overblijfselen van de westzijde van de kerk. Hij werd in 1911 na een brand afgebroken. Behalve aan de pachtboer op deze totaal nieuwe behuizing midden op de terp, werd het corpus-land na 1580 verder verhuurd aan ten minste drie meiers, van wie er zich twee vestigden - of reeds gevestigd waren - in de oude bedrijfsgebouwen van het klooster op het veronderstelde *Hofland* noordelijk van de kloosterterp. De derde bewoonde een boerderij aan de Ee, langs de Trekweg, bij de Klaarkampster Hoge Brug. Het lijkt erop dat er tussen 1580 en 1850 in de structuur van het eigendom en de verhuur van de andere drie, grote voormalige kloosterplaatsen weinig veranderingen zijn opgetreden. Twee ervan kwamen in het bezit aan adellijke kopers: te weten aan Jonkheer. Uble van Aijlua en Jonkheer. Frans van Eisinga, grietman van Tietjerksteradeel. De boerderij met het huis op de terp en een andere boerderij aan de Dokkumer trekweg en de Ee bevonden zich in 1700 in handen van een zekere dr. Edingh. Dat betekent dat het geheel niet zoals bijvoorbeeld bij Veenklooster het geval was, bij één adellijke eigenaar terechtgekomen is. De boerderijen bleven bestaan en de pachters kwamen en gingen, maar er kwamen op den duur ook andere eigenaars. In 1832 was geen van de genoemde Klaarkampster corpus-plaatsen nog eigendom van een adellijk heer. Het ziet er verder naar uit dat het grondgebruik tot in de twintigste eeuw zich ook nauwelijks heeft gewijzigd. In alle gevallen is sprake van veeteelt-pachtbedrijven, waarvan de meiers in de wisselende conjunctuur van de tijd geprobeerd hebben zo goed mogelijk te boeren. De boerderijen lijken ruimtelijk traditioneel ingericht te zijn geweest, met een erf, een moestuin en een stukje boomgaard. De ontwikkelingen sinds ca. 1850 met betrekking tot de terp staan enerzijds in het teken

van de afgraving en anderzijds in dat van de toegenomen belangstelling voor het 'inspirerende verleden' van het voormalige klooster. Met de afgraving, die vruchtbare terpaarde als kunstmest per skûtsje richting de Wouden deed verdwijnen, zal omstreeks het midden van de negentiende eeuw een begin zijn gemaakt. In 1858 was de terp in ieder geval aan snee, getuige een bewaard gebleven advertentie voor 7 mei van dat jaar. De aarde was te koop voor 35 cent per ton en kon bekomen worden aan de oostkant van de terp, die vanaf de Ee bij de Hoge Brug door een opvaart, vermoedelijk via de trekvaart naar Rinsumageest en het Klaarkampster meer, toegankelijk was gemaakt. De archeoloog Boersma denkt dat de afgraving in eigen beheer geschiedde en dat de 'grondmijn' niet permanent in exploitatie was, omdat pas in 1920 de ontgrondingsactiviteiten de singel bereikten en men toen het centrum van de terp met daarin de resten van het eigenlijke klooster, ongemoeid had gelaten. In het boekje *Clarus Campus* wordt aan de hand van een vraaggesprek met de heer J. Prins, die in de jaren twintig tot zestig van de twintigste eeuw de landen van Klaarkamp, inclusief die van de terp gebruikte, de situatie toegelicht. Duidelijk is dat in zijn tijd de boerderij op de terp met een zekere Kees Castelein als laatste bewoner, verdwenen was - elders is sprake van afbraak na een brand in 1911 - maar dat de sporen, met een put en een paar bomen, nog lang zichtbaar bleven. Duidelijk is ook dat de landen die om de terp lagen, tot dan toe onregelmatig waren afgegraven. Aan eventuele vondsten werd weinig aandacht geschonken, totdat begin jaren dertig de bekende muntschat werd gevonden in een kistje onder een paar stenen op de plek waar de boerderij had gestaan. Die muntschat trok de aandacht van oudheidkundigen, niet alleen naar de munten zelf maar ook naar het fameuze klooster, waarna dan in 1938 de reeds genoemde opgraving van start kon gaan. Het kloostergebied in ruimere zin onderging eveneens de nodige veranderingen in de laatste honderd jaar. Ten eerste was er de weg Dokkum-Birdaard die in het begin van de twintigste eeuw aangelegd werd en die de twee terreinen van Klaarkamp: de kloosterterp en het noordelijke terrein dat ik hierboven tentatief als het Hofland heb aangeduid, definitief van elkaar scheidde. Het was lange tijd een klinkerweg. Dan was er de langzame verlanding van het ooit uitgeveende Klaarkampster meer. Op de kadasterkaart van 1832 en ook op de eerste Topografisch-Militaire Kaart, uitgegeven in de Grote Historische Provincieatlas 1853-1856, is het meer nog in zijn uitgebreide omvang aanwezig. Wel zien we dat de iets ten zuiden daarvan gelegen Sand Brekken, die in 1718 nog als een grillig gevormde langgerekte poel is aangegeven, in 1832 uit weilandpercelen blijkt te bestaan. Over het tempo waarin de ver-

landing van het meer werd bevorderd is vooralsnog weinig te zeggen. Ze moet in de jaren twintig van de vorige eeuw bespoedigd zijn, getuige het gegeven dat het meer op de top-kaart van 1910 nog in volle omvang aanwezig is terwijl ze op de Bonne-kaart uit 1932 tot een derde geslonken is. Op de huidige kaart is de grondvorm eenvoudig te herkennen. Het betreft nu een aantal drassige percelen, met een poel als klein restant van wat eerder een groter water was; een poel die gevoed lijkt te worden met zout kwelwater dat deels uit de onder de knipkleilagen liggende zouthoudende veenpakketten vandaan lijkt te komen. De grootste verandering is echter ongetwijfeld de grootscheepse ruilverkaveling geweest die hier in de jaren zeventig werd uitgevoerd en die - zoals gebruikelijk bij dergelijke werken - tot de vergroting en het rechte trekken van kavels heeft geleid, tot het aanleggen van rechte ontsluitingswegen, tot het ruilen van grond en vormen van grotere eigendoms- en gebruikscomplexen. Het zou te ver voeren al deze ontwikkelingen hier in detail nog te behandelen. Wel van belang om te signaleren is dat de ruilverkaveling aanleiding geweest lijkt te zijn voor het verschijnen van Staatsbosbeheer als de grootste nieuwe grondeigenaar in deze streek. Daarmee kreeg het terrein extra aandacht en formele bescherming, zij het meer met het oog op de natuur dan op de oorspronkelijk cultuurhistorische waarde. De belangstelling voor dat laatste lijkt gelukkig echter toe te nemen. En dat kan er misschien toe leiden dat Klaarkamp in de een of andere vorm hersticht wordt als een inspirerende 'plaats van herinnering' van boven-lokale betekenis.

Literatuur

- Berg, Herma van den, *Noordelijke Oostergo, Dantumadeel*, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis Kunst ('s-Gravenhage 1988).
- Boersma, J., 'De voormalige abdij Klaarkamp bij Rinsumageest archeologisch verkend', *Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken 2* (1977), pp. 77-88.
- Clarus Campus. Klaarkamp 1165-1965* (Dokkum 1969).
- Halbertsma, H., *Terpen tussen Vlie en Eems*, 2 dln., I: tekstdeel, II: atlas (Groningen 1963).
- Lambooi, H.Th.M., en J.A. Mol ed., *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum 2001) x en 534 pp.
- Mol, J.A., 'Fryske cistersiënzerkleasters en har besit', *De Vrije Fries 71* (1991), pp. 29-52.
- Mol, J.A., 'De stichting fan it Cistersiënzer kleaster Klaarkamp by Rinsumageast', *It Beaken 58* (1996), pp. 1-13.
- Mol, J.A., 'In ûnbekend kleaster fûn. Bernardahûs ûnder Lichtaard', *Fryslân. Nieuwsblad voor Geschiedenis en Cultuur 5* (1999) nr. 1, pp. 20-22.